HİRİK, E. (2023). "Diller, Lehçeler ve Ağızlar Bağlamında Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi".
***Karadeniz Araştırmaları*. XX/77: 215-236.**

DİLLER, LEHÇELER VE AĞIZLAR BAĞLAMINDA EVLİYÂ ÇELEBİ SEYAHATNÂMESİ

Erkan HİRİK*

ÖZ

Artzamanlı dil çalışmalarında en temel araç tarihî dil verilerinin bulunduğu metinlerdir. Tarihî metinler hem ait olduğu dilin iç yapısına dair birtakım ipuçları sunabildiği gibi hem de döneminin sosyal ve kültürel konular başta olmak üzere tarihî olaylarına dair de bilgiler sunabilmektedir. Bu iki bakımdan ele alındığında Türk dili için Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi oldukça önemli konumda bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, 17. yüzyıl Türkçesinin özelliklerini yansıtan en iyi metinlerden olduğu gibi yazarının dil hassasiyeti nedeniyle döneminin konuşma dilinden, ağızlarından, lehçelerinden ve Türkçe dışındaki dillerinden de bilgiler barındırmaktadır. Seyyah, döneminin eksiksiz bir tasvirini ortaya koymak amacıyla kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak ağız, lehçe ve dil verilerini sunmuştur. İlgili yüzyılın Türkçesi, Türk lehçeleri, ağızları ve Türkçe dışındaki dilleri için bu verilerin incelenmesi gerekmektedir. Seyahatnâme'de yer alan bu verileri fonetik, morfolojik, sentaktik, leksik ve semantik olarak dil içi bağlamda da değerlendirmek mümkündür. Bu çalışmada Seyahatnâme'de yer alan Türk lehçeleri, ağızları ve Türkçe dışındaki dillere dair verilere bütüncül bir bakış sergilenmiş ve bu verilerin hangi bağlamlarda ele alınabileceği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarihî Türk Lehçeleri, Tarihî Ağızlar, Evliyâ Çelebi, Seyahatnâme.

THE TRAVEL BOOK OF EVLİYÂ ÇELEBİ IN THE CONTEXT OF LANGUAGES, DIALECTS AND LOCAL DIALECTS

ABSTRACT

Historical texts are a fundamental tool for diachronic language researchers. They can offer us clues about the internal structure of the language in question, as well as information about historical events – especially social and cultural issues of the period. In the context of Turkish, Evliyâ Çelebi's Seyahatname is a treasure trove. Evliyâ Çelebi's Seyahatname is an excellent example of 17th century Turkish, and is packed with trinkets about how Turkish then was actually spoken, dialects, and even other languages owing to to the sensitivity of its author. Evliyâ Çelebi talked about dialect and language both directly and indirectly to give his readership a complete picture of the times he was living in. Studying it allows us to learn more about how Turkish (and other tongues) evolved, be it in terms of phonetics, morphology, syntax, lexicon, semantics, or otherwise. In this study, we aim to dive into Seyahatname and explore all of that holistically, with a heavy emphasis on dialectology and context.

Keywords: Historical Turkish Dialects, Dialects, Evliyâ Çelebi, Seyahatname.

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 11.11.2022; Yayına Kabul Tarihi: 15.01.2023

* Doç. Dr., Samsun Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, SAMSUN; ORCID: 0000-0001-6978-8981, E-posta: erkanhirik@gmail.com

Giriş

Dillerin tarihî gelişimlerinin tespit edilmesi ve gelişmenin ne yönde ilerleyeceğinin anlaşılır hâle gelebilmesi için o dile ait yazılı metinlerin farklı açılardan tetkik edilmesi önem taşımaktadır. Türk dili, yüzyıllar boyunca farklı coğrafyalarda yazılı metinler üretilen bir dil olarak önemli bir noktada yer almaktadır. Türklerin farklı coğrafyalarda yer alması hâliyle farklı inanç, kültür, dil ve hatta alfabe kullanan topluluklarla temas etmesini sağlamıştır. Bu da dil bağlamında yazılı metinlerde oldukça geniş bir yelpazede değerlendirilebilecek eserlerin ortaya çıkmasına imkân vermiştir. Muhtevasının genişliği ve dilinin aynı döneme ait diğer eserlerden farklı olması nedeniyle oldukça özgün bir eser olan Seyahatnâme Türk dili tarihinin çeşitliliğini içerisinde barındırması yönünden önem taşımaktadır.

Artzamanlı lehçe, ağız ve hatta dil çalışmaları dillerin doğal yapıları gereği belirli bir tarihten öncesi için ancak yazılı metinler üzerinden yapılabilmektedir. Dillerin ve özellikle de Türkçenin tarihî dokümantasyonunun yapılabilmesi, dil haritalarının ortaya çıkarılabilmesi, tarihî lehçe ve ağız yapılarının ortaya koyulabilmesi yine yazılı metinler aracılığı ile yapılabileceği için döneminin konuşma dilini yansıtan metinlerin incelenmesi önem taşımaktadır. Tarihî Türk lehçelerinin izini sürmek, Anadolu ve Rumeli sahasında lehçe ve ağız tespitleri yapabilmek, bunlarla birlikte döneminin dillerine dair birtakım malumatlar alabilmek için Seyahatnâme gibi döneminin dil yapısıyla ilgili doğrudan ya da dolaylı bilgiler veren ve konuşma dilini yansıtan metinlerin bilimsel yöntemlerle incelenmesi gerekmektedir.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 17. yüzyıla dair birçok bilim dalının inceleyebileceği verinin yer aldığı bir metin olarak ön plana çıkmaktadır. Dilbilim ve filoloji çalışmalarında metnin çeşitli yöntemlerle tetkiki gerekmektedir.

Evliyâ Çelebi, Enderun'da eğitim almış ve döneminin birçok ilmine dair bilgisi olan bir kişiliğe sahipti. Kendisi aslında bir devlet görevlisi olan Seyyah, döneminin klasik üslubuna uymamış, süslü bir dil tercih etmemiştir. Seyahatnâme'nin dili yer yer ağırlaşsa da metnin birçok bölümünde Seyyah'ın döneminin diğer metinlerine kıyasla konuşma diline daha yakın bir üslup tercih ettiği de görülmektedir. Seyahatnâme ile ilgili ilk bilimsel yayınlar 19. yüzyılda tarihçi Hammer ile başlamaktadır. Daha sonra eser üzerine farklı bilim dallarından araştırmalar yapılsa da dil, lehçe ve ağız bağlamlı çalışmalara hâlen ihtiyaç duyulduğu belirtilebilir.

Seyahatnâme'nin dilinin çok sade olduğunu söylemek eser hakkında doğru bir yaklaşım değildir. Keza zaman zaman yabancı sözcük ve terkipler bakımından döneminin orta dilli eserleri kadar ağır bir dile sahiptir. Bu konuda İz, "Evliyâ'nın dili ve üslûbu konuşma dilinden birçok ögeler almakla birlikte eserinin bütünü orta üslûpta yazılmıştır (…) Evliyâ Çelebi'nin dili ve üslûbu ise konuşma dilinden çok yararlanmış ve birçok halk deyimi kullanmış olduğu hâlde orta üslûbun 'okumuşlar dilinin' ve inşa geleneğinin çok etkisinde kalmış bir çeşididir." demektedir (1979, s. 75).

Yalnızca yazıldığı yüzyılın değil, Türk dilinin tüm tarihî dönemleri içerisinde önemli bir yere sahip olan Seyahatnâme'nin önemi dönemine dair birçok konuda bilgi veren ansiklopedi niteliğinde hacimli bir eser olmasından kaynaklanmaktadır. Seyahatnâme'de seyahat edilen yerlerin coğrafi özellikleri, dilleri, tarihi, mimarisi, demografik yapısı gibi çeşitli konularda bilgiler sunulmaktadır. Bu husus Tan tarafından şu şekilde ifade edilmektedir: "Anadolu, Rumeli, Kafkasya, İran, Yunanistan, Arnavutluk, Bulgaristan, Bosna-Hersek, Dalmaçya, Macaristan, Avusturya, Almanya, Hollanda, Polonya, Transilvanya, Moldovya, Güney Rusya, Suriye, Mısır, Hicaz, Habeşistan ve Sudan'ı gezmiş, gezdiği yerlerdeki halkın dil, edebiyat, eğlence, giyim-kuşam, sanat, mimari, hekimlik, baytarlık, müzik, oyun, gelenek ve görenek, inanış ve yemekleri hakkında ayrıntılı bilgiler

vermiştir. 17. yüzyıl halk yaşantısını bir başka deyişle folklorunu yansıtması dolayısıyla Evliyâ Çelebi farkında olmadan Türk folkloruna, bu arada diğer ulusların folkloruna da hizmette bulunmuştur." (1974, s. 3) Develi, Evliyâ Çelebi'nin kendi yaşadığı dönemi ve hayatı seyahat ile kavrayan, yaşamanın anlamını seyahat ile derinleştiren bir adam olduğunu söylemektedir (2011, s. 160).

Seyyah'ın verdiği, başka dil ve kültürlere olan merakını yansıtan bilgiler, eserin önemli özelliklerinden biri şeklinde öne çıkar. Bir İstanbullu olarak Anadolu ağızları ilgisini çekmiş, Batı Anadolu (Bolu, Gördes) ve Doğu Anadolu (Diyarbakır, Bitlis ve Maraş) ağızlarından hatta Azerbaycan lehçelerinden örnek sözcükler zikretmiştir (Tezcan, 2009, s. 17). Halasi-Kun (2015), Evliyâ Çelebi'yi bir dilbilimci gibi değerlendirmektedir. Bunun nedeni Evliyâ Çelebi'nin yazmalarındaki dikkatidir. Türkçenin ünlü ve ünsüz sisteminin özelliklerinin tespitinde Latin harfli metinlere önem verildiğini Arap harflilerin göz ardı edildiğini belirten Halasi-Kun, Seyahatnâme başta olmak üzere Osmanlı defterlerinin (yazmalarının) önemli olduğunu ifade etmektedir.

Evliyâ Çelebi'nin dil hassasiyeti olan bir mizaca sahip olması Seyahatnâme'yi doğrudan döneminin dil, lehçe ve ağız bakımından önemli kaynağı hâline getirmiştir. Bu bağlamda Tekcan, Seyahatnâme'de Türk lehçeleri ve ağızlarının yanında Avrupa dilleri, Slav dilleri, Kafkas dilleri, Doğu ve Yakındoğu dilleri ile Afrika dillerinin arasından seçilen yaklaşık otuz değişik dilin örneklerinin kaydedildiğini belirtmektedir (2005, s. 69). Bahsi geçen diller alfabetik şekilde şunlardır: *Abaza dili, Alman dili, Arap dili, Arnavut dili, Boşnak dili, Çerkez dili, Ermeni dili, Fars dili, Gürcü dili, Habeşî dili, Hırvat dili, İspanyol dili, İtalyan dili, Kürt dili, Laz dili, Macar dili, Mingrel dili, Polonya dili, Romen dili, Rus dili, Sırp dili, Yahudi dili, Yunan dili.*

Dankoff, Seyahatnâme'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun ve çevresinin eksiksiz bir tavrını sunmak ve seyahatlerin eksiksiz bir kaydını tutmak maksadıyla yazıldığını ifade etmektedir (2010, s. 40). Dankoff tarafından ifade edilen bu "eksiksiz" bilgi aktarma gayreti Seyahatnâme'de *dil, lehçe* ve *ağız* açısından değerlendirmeye muhtaç birçok bilginin 17. yüzyıldan bugüne aktarılmasını sağlamıştır. Elbette Seyyah'ın *eksiksiz* bilgi aktarma gayreti ve bunun dil, lehçe ve ağız bağlamında bilgilere de sirayet etmesi gerçekleştirdiği geziler için pratik amaç da taşımaktadır. Çünkü gezip dolaşırken karşılaştığı farklı toplulukların, insanların dillerini bilmek gezi esnasında kendisine kolaylık sağlamaktaydı. Seyyah, bu durumu yine kendisine has bir söyleyişle şöyle aktarmaktadır:

> *[3/147a] Ammâ seyyâh-ı âlem ve nedîm-i benî Âdem olan kimesnelere her lisândan ekmek ve su isteyecek kadar ve kendüye bir zarar geleceğin fehm edecek kadar gûnâ-gûn lisân bile kim kendüyi girdâbdan halâs ide.*

Akalın, Evliyâ Çelebi'yi dil konusunda "usta" olarak nitelendirmektedir. Evliyâ'nın dille oynayabilen, sözcüklere yeni anlamlar yükleyebilen, hatta kimi zaman sözcük türetebilen bir dil ustası olduğunu ifade etmektedir (2013, s. 54). Keza bu durum Evliyâ'nın dillere, lehçelere ve ağızlara olan ilgisinin de temelini oluşturan bir husus olarak görülebilir.

Develi, Çelebi'nin dilsel yapılara dair verdiği doğrudan ve dolaylı bilgilerin dilbilimsel açıdan birçok sorunsalı içinde taşısa da çoğu zaman tek örnek olma niteliği ile eşsiz veriler olduğunu ifade etmektedir (2011, s. 161).

Seyahatnâme, Osmanlı döneminin konuşma özelliklerinin çokça verildiği eserlerin başında gelmektedir. Kartallıoğlu (2017), Osmanlı tarihleri, çeviri yazılı metinler, Şeriye Sicilleri ve Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ni kaynak alarak dönemin konuşma dili

örneklerini tasniflemiştir. Bu çalışma Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin tarihsel bağlamda dil, lehçe ve ağız bakımından yerini göstermektedir.

Tezcan, Seyyah'ın eserini kaleme alırken döneminin standart yazımının dışına çıktığını kimi zaman Arapça ve Farsça sözcüklerin imlasını değiştirdiğini, onların Türkçe söyleyişteki şeklini esas aldığını belirtmektedir. Bununla birlikte bazı Türkçe sözcüklerin de döneminin yazım standardıyla değil de söyleyişe göre değiştirerek yazıldığı araştırmacı tarafından ifade edilmektedir (2009, s. 17). Evliyâ Çelebi'nin bu tutumu söz varlığı ve dönemin fonetiğini anlamak adına metni daha da önemli hâle getirmektedir.

Seyahatnâme'nin tüm ciltleri göz önüne alındığında gittiği yerler ve tarihleri ile buradan hareketle Seyyah'ın rotası şu şekilde gösterilebilir:

Birinci Cilt: Bu ciltte 1630-1640 arası İstanbul'un tarihi, kuşatmaları ve fethi, İstanbul'un kaleleri, kapıları, çeşmeleri, tılsımları, İstanbul esnafı, bilginleri, şairleri anlatılmaktadır. Eserde İstanbul hep merkezde yer almaktadır. Birinci cildin İstanbul'a ayrılmış olması da bunun göstergelerinden birisidir.

İkinci Cilt: Bursa (1640), İzmit (1640), Samsun (1640), Trabzon (1640), Rize (1640), Kırım (1640), Azak (1640), Hanya (1645), Amasya (1646), Erzurum (1646), Nahçıvan (1647), Tebriz (1647), Erdebil (1647), Revan (1647), Bakü (1647), Tiflis (1647), Erzincan (1648), Gümüşhane (1648), Çorum (1648), Ankara (1648).

Üçüncü Cilt: Eskişehir (1648), Konya (1648), Adana (1648), Şam (1648), Akka (1649), Filistin (1649) Gazze (1649), Halep (1649), Urfa (1649), Maraş (1649), Kayseri (1649), Sivas (1649), Çankırı (1650), Şumnu (1651), Rusçuk (1651), Silistre (1651), Köstence (1652), Sofya (1652), Edirne (1653).

Dördüncü Cilt: Malatya (1655), Diyarbakır (1655), Mardin (1655), Bitlis (1655), Van (1655), Isfahan (1655), Hemedan (1655), Tahran (1655), Bağdad (1656), Basra (1656), Erbil (1656), Musul (1656).

Beşinci Cilt: Tokat (1656), Varna (1656), İlvov (1657), Kiev (1657), Bükreş (1659), Belgrad (1660), Tımışvar (1660), Saraybosna (1661), Zagrep (1661), Yenipazar (1661), Priştine (1661), Üsküp (1661), Manastır (1661), Semendire (1661), Tiran (1662), Podgoriçe (1662).

Altıncı Cilt: Plevne (1663), Vidin (1663), Mohaç/Mihaç (1663), Estergon (1663), Uyvar (1663), Amsterdam (1663), Dobra-Venedik (1664), Zigetvar (1664), Kanije (1664), Zagrep (1664), Budin (1664).

Yedinci Cilt: Karlofça (1665), Eğri (1665), Viyana (1665), Kişinev (1665), Gözleve (1665) Kırım'da, Bahçesaray (1665), Akmescid (1665), Sudak (1665), Kefe Kalesi (1665).

Sekizinci Cilt: Dimetoka (1667), Gümülcine (1667), Kavala (1667), Dırama (1667), Siroz (1667), Selânik (1667), Karaferye (1667), Alasonya (1667), Tırhala (1667), Atina (1667), Kefalonya (1667), Anavarin (1667), Moton (1667), Koron (1667), Anapoli (1667), Girit, (1667), Hanya (1667), Kandiye (1669), Sudak (1669), Mora (1670), Avlonya (1670), Elbasan (1670), Ohri (1670), İştib (1670), Tekirdağı (1670).

Dokuzuncu Cilt: Kütahya (1671), Afyonkarahisar (1671), Uşak (1671), Manisa (1671), İzmir (1671), Aydın (1671), Denizli (1671), Muğla (1671), Antalya (1671), Karaman (1671), Adana (1671), Maraş (1671), Ayntab (1671), Halep (1671), Şam (1671), Trablus-şam (1671), Beyrut (1671), Sayda (1671), Kudüs (1671), Medine (1672), Mekke (1672).

Onuncu Cilt: Kahire (1672), İskenderiye (1672), İsne (1672), İsvan (1672), Funcistan (1672), Habeşistan (1672), Sudan (1672-1673), Kenya (1672-1673), Somali

(1673), Eritre (1673), Cibuti (1673). (Çelik Şavk, 2011, s. 26-32; Kahraman, 2013, s. 33-34)

Yukarıda görülen ülke, şehir ve kasaba adlarından da anlaşılacağı üzere çok büyük bir coğrafya Evliyâ Çelebi'nin dilleriyle de ilgili bilgiler sunduğu merkezler olarak değerlendirilebilir. Elbette yukarıda adı geçen her bölgeyle ilgili doğrudan bilgi vermese de kimi zaman bu bölgelerde tecrübe ettiği olayları aktarırken yaşanan karşılıklı konuşmaları vermiş, bu sayede de dil dokümantasyonuna katkı sağlayacak verileri aktarmıştır. On cilt boyunca parça parça bahsedilen bu verilerin titizlikle bir araya getirilerek dil, lehçe ve ağız haritalarının oluşturulması ayrı bir ihtiyaç olarak gözler önüne serilmektedir.

1. Evliyâ Çelebi'nin Dil, Lehçe ve Ağızlara Yaklaşımı

Seyahatnâme'de yer alan filolojik verileri *Türkçe dışındaki diller*, *Türkçenin lehçeleri* ve *Anadolu-Rumeli ağızları* olarak üç kategoride ele almak mümkündür. Gezip gördüğü yerleri, tanık olduğu olayları bir ressam titizliğinde sözcükleriyle resmetme amacında olan Evliyâ Çelebi, kedi seslerinden sokak satıcılarının bağırmalarına, güvercin çağıran bir adamın sesinden kekeme birinin konuşmasına kadar duyduğu her şeyi alfabenin ve yazı dilinin el verdiği olanaklar ölçüsünde aktarma gayretini taşımaktadır. Bu gayret Tulum tarafından Evliyâ Çelebi'nin gördüğü, duyduğu, öğrendiği her şeyi, yaşadığı maceralı ve fırtınalı hayatın her anını ve sahnesini bütün canlı parçalarıyla bir fotoğraf sadakati ve netliği ile yansıtıp gösterebilme kaygısı olarak nitelendirilmektedir. Bununla birlikte Tulum, Evliyâ Çelebi'nin Türkçenin o gün kullanılan abecesini düzenleyerek kulağının duyduğu sesleri olduğu gibi yansıtabileceği bir yazım düzeni kurmak maksadı taşıdığını söylemektedir (2011, s. 167-168).

Dünyada yer alan dillerle birlikte Türk dili için tüm bunlar göz önüne alındığında Seyahatnâme'nin önemi açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Dilsel veriler bakımından Seyahatnâme'nin önemi Duman tarafından dört başlıkta ele alınmıştır: *Türkçenin fonetik gelişmesini göstermesi bakımından önemi, etimolojik kaynak olarak önemi, sözlük malzemesi kaynağı olarak önemi, ağız malzemesi bakımından önemi* (1995, s. 158).

Evliyâ Çelebi'nin anlattığı diller, lehçeler ve ağızlar farklı araştırmacılar tarafından incelenmiştir. Gülsevin bu bağlamda 6 tip dil (dil-lehçe-ağız) görüldüğünü belirterek bunları şu şekilde sınıflandırmaktadır:

- Dönemin edebî Türkçesi,
- Yabancı diller,
- Türkçenin lehçeleri,
- Türkçenin ağızları,
- Evliyâ Çelebi'nin kendine özgü sözvarlığı ile ortaya çıkan kişisel dili-üslubu,
- Osmanlı Devleti'ndeki iki dillilerin (Boşnak, Ermeni vs.) Türkçeleri (2012, s. 100).

Gülsevin (2012) ayrıca eserde "iki dillilerin" doğal olarak edebî Türkçe ile konuşturulduğunu ancak azımsanmayacak derecede edebî dil dışında konuşma örneklerinin de olduğunu belirterek Evliyâ Çelebi'nin iki dillileri konuşturduğu yerlerde "kırık Türkçe" olarak tabir ettiği birtakım söylem özellikleri tespit etmiştir.

Koç, Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin dillerle ilgili verdiği ansiklopedik bilgilerin, temel söz varlığına ait sözcükler ve örnek metinlerin muazzam bir malzeme sunduğunu ve eserin disiplinlerarası çalışmalara referans teşkil edebileceğini ifade etmektedir (2006, s. 60-61).

Filolojik bağlamda ele alındığında Seyahatnâme'nin farklı başlıklarda bilgiler içerdiği görülmektedir. Filolojinin inceleme alanları olabilecek bu konular şu şekilde verilebilir:

- *Bilgi verdiği dillere ait veriler ve bunların analizi,*
- *Evliyâ Çelebi'nin kendi dil kullanımı ve ilgili dönem eserleriyle Türkçe kullanımının mukayesesi,*
- *Dönemine dair verdiği Türkçe fonetik, morfolojik ve leksik bilgiler,*
- *Türk lehçeleriyle ilgili verdiği fonetik, morfolojik, leksik, sentaktik ve semantik bilgiler,*
- *Anadolu-Rumeli ağızlarıyla ilgili verdiği fonetik, morfolojik, leksik, sentaktik ve semantik bilgiler,*
- *Evliyâ Çelebi tarafından verilen etimolojik bilgiler.*

Tüm bunlar değerlendirildiğinde Seyahatnâme'nin üç temel başlıkta etraflıca incelenmesi gerektiği görülmektedir:

- *Türkçe dışındaki diller,*
- *Doğrudan/dolaylı bilgi verilen Türk lehçeleri,*
- *Doğrudan/dolaylı bilgi verilen Anadolu-Rumeli ağızları.*

1.1. Seyahatnâme'de Türkçe Dışındaki Dillere Bakış

Osmanlı toprakları dışında başka yerlere de seyahatler düzenleyen Evliyâ Çelebi, Osmanlı içinde Türkçe dışında farklı bir dil konuşan topluluklarla birlikte Osmanlı dışındaki toplulukların (Viyana, Kiev, Kalmuk toprakları, Etiyopya vd.) dilleriyle de ilgili bilgiler sunmuştur.

Seyyâh; *lisân, lehçe, lehçe-i mahsusa, lisân-ı ıstılâhat* gibi farklı ifadeleri kullanarak diller hakkında bilgiler vermiştir. Bu durum Tekcan tarafından Evliyâ'nın *lisan* ve *lehçe* ayrımı yapmadığı (Tekcan, 2005, s. 68) şeklinde yorumlanmıştır. Ancak Evliyâ'nın yalnızca İstanbul Türkçesinden farklı dil ve lehçelerle ilgili bilgiler sunması, anlaşılabileceğini düşündüğü lehçe ve ağızlarla ilgili bilgiler sunmaması onun dil, lehçe ve ağız ayrımı yaptığını göstermektedir. Ancak bu ayrımı diyalektik ölçütler bağlamında yapıp yapmadığı tartışılabilir.

Evliyâ Çelebi, farklı dillere değinirken kimi zaman detaylı bilgiler sunmakta kimi zaman ise daha yüzeysel bilgiler vererek konuyu ele almaktadır. Seyyah'ın dillere olan ilgisi *dil felsefesinin* ve *çağdaş dilbiliminin* de konusu olan dillerin doğuşu ile ilgili anlatıları da sunmasından anlaşılabilmektedir. Dünyada Arapça, Farsça, İbranice, Süryanice gibi dillerin ortaya çıkışı efsanevi bakış açısıyla Seyyah tarafından aktarılmaktadır. Seyyah, bu bilgileri döneminin diğer yazılı kaynaklarından aktarmış olmalıdır.

Evliyâ Çelebi, dillerden bahsederken bir düzen içerisinde ilerlemektedir. Bu anlamda günlük pratikte işe yarayacak bilgiler (selamlaşma, hâl hatır sorma vb.), bugün modern dil çalışmalarında temel sözcüklerden kabul edilen sayılar, Evliyâ Çelebi'nin sistematiğinin temelini oluşturmaktadır. Dilleri anlatırken öncelikle o dilin sayıları sıralanmaktadır. Bu sayılar da genellikle *bir* ile *on* arasındaki sayılardır. Birkaç dilde ise sayılar onar onar, yüze kadar verilmektedir (Dankoff, 1991, s. 115-116). Sayılardan sonra günlük hayatta sıkça kullanılan eşyalar, yiyecekler, araç ve gereçler çoğunlukla Seyyah tarafından sözcük listesi şeklinde verilmektedir.

Seyyah'ın Türkçe dışında dile sahip milletlerle ve onların dilleriyle ilgili verdiği bilgilerin bazıları aşağıda gösterilmiştir.

Evliyâ Çelebi, Arapça ile ilgili çok sayıda bilgi vermektedir. Arapçanın Kur'an-ı Kerim'den dolayı kutsal bir mahiyete konumlandırılması ve Seyyah'ın en iyi bildiği dillerden biri olması Arapçayı Seyahatnâme'de en çok ele alınan dillerden biri konumuna getirmiş olmalıdır. Tekcan, bu durumu Evliyâ Çelebi'nin medreseden sonra Enderun'da devam ettiği Arapça gramer derslerine bağlamaktadır (Tekcan, 2005, s. 70). Seyyah, Arapça ile ilgili şu bilgileri verir:

> *[3/29a] Böyle bir vâsi' lisân-ı Arabî Arabistân gibi vâsi' arz-ı mukaddesde kavm [ü] kabâ'il-i Urbân'ın hadd [ü] pâyânı olmamak ile lisân-ı Arabî on iki lisândır. Her biri birinden mugâyir lehçe-i mahsûslarıyla tekellüm olunur ammâ cümleden fesâhat ve belâğat üzre lisân-ı Arabî ehl-i Mekke ve Tâ'if ve Hicâz ve Mevâl Urbânının fesâhât [u] belâğat üzre lisânlarıdır kim niçe kelâm-ı dürr-i meknûnları âyet-i şerîf ile kelimât olunur.*

Evliyâ'nın Arap diline ayrı bir önem verdiği ve onu diğer dillerden üstün tuttuğu Seyahatnâme'nin birçok yerinde görülebilmektedir. Hatta birinin iyi bir seyyah olabilmesi için Arapçayı bilmesinin çok önemli olduğunu vurguladığı görülmektedir.

> *[3/29a] Evvelâ seyyâh-ı âlem ve nedîm-i âdem olan kimesnelere lâzımdır kim herkes ile hüsn-i ülfet etmek içün lisân-ı Arabî'den bile ve kendüye ma'ûnet içün ekmek ve su isteyecek kadar ve kendüye bir zarar geleceği kelâmı fehm edüp gâfil olmamak içün her ne gûne lisân olursa yüz kırk lisânı bilüp seyyâh-ı âlem ve âmil ve kâmil ola. Zîrâ her şey'in cehlinden ilmi yeğdir.*

Seyahatnâme'de en çok Türkçe dışı dil örneği Arapça üstüne verdiği örneklerdir. Sözcük listeleri, cümle örnekleri, günlük konuşma diline ait çok sayıda örnek eserde yer almaktadır. [3/29a]'da yer alan bazı örnekler şunlardır:

vâhid 1	*isneyn* 2	*selâse* 3	*erba'a* 4	*hamse* 5	*sitte* 6	*seb'a* 7	*semâniye* 8
tis'a 9	*aşere* 10	*ihdâ aşer* 11	*isnâ aşer* 12	*hubuz* ekmek	*mâ'* su	*ineb* üzüm	*battîh* karpuz
asel bal	*leben* süd	*tîn* incir	*tibin* saman	*rummân* nar	*tüffâh* elma	*ades* mercümek	*basal* soğan
cemel deve	*feres* at	*hımâr* eşek	*zi'b* kurd	*kelb* köpek	*hınzîr* domuz	*milih* tuz	*fülfül* biber
uk'ud otur	*semeke* balık	*cibâl* dağ	*makâlîd* kilid	*İftahi'l-bâbe ya veledî* Ey oğul aç kapuyu	*Gallıkı'l-bâb* Kapa kapuyu	*Seddi'l-bâb* Kapa kapuyu	*Ta'al yâ ahî* Gel kardeş
İrkibi'l-feres Bin bu ata	*Yâ sittî ta'al te'kül yaktîn* Yâ kadıncığım, gel sen kabak ye	*Yâ baklete'l-hamkâ'* Ya'ni ahmak semiz ot	*Yâ deyyûs* Yâ gidi	*Ellâ yahrib diyârek* Allah vilâyetin, harâb eylesin	*Eş biddek* Ne istersin	*İnkalebe'l-hamru hallen* şarâb sirkeye döndü	*Ey se'ele'l-haber* haber sordu

Ey vecedtuhu ceyyiden Ben anı yeni buldum	*Iğrevveytü* Ata çıplak bindim	*galebe* Gâlib oldu	*Ey sâra mâzâ şiye* Yürümek iyi oldu	*Vecedtü bahîlen* Ben onu bahîl buldum	*Ey sâre vakti hasâdin* Ekin biçmek vakti geldi	*İzâ kesüre indehü'l-leben* Kaçan katında süd çok ola	

Tablo 1

Evliyâ Çelebi Boşnaklar hakkında bilgiyi şu şekilde sunmaktadır:

> *[5/131b] Bu diyâr kavmine elsine-i nâsda Boşnak derler, ammâ değillerdir, zîrâ bosgak sağır kâf ile div keferesi demekdir, ammâ bu diyâr halkına Bosnevî desen hazz ederler. Hakkâ ki lisânları ve kendüleri pâk ve kadir-şinâs âdemlerdir ve lisânları yine Latin lisânına yakındır, ammâ bir gûne ıstılâhât [u] ibârâtlar ile tekellüm ederler kim niçe kelâmları nesir ve manzûm vaki' olur.*

Yukarıda Boşnaklarla ilgili verilen bilgilerden Evliyâ Çelebi'nin Boşnakçayı Latin diline yakın gördüğü anlaşılmaktadır. Boşnak diliyle ilgili sayıları da Evliyâ Çelebi şu şekilde sunmaktadır:

> *[5/132a] Evvelâ bey' ü şirâ mahallinde mâl hisâb etmeleri böyle add olunur:*

yedno	*dıva*	*tıri*	*çetri*	*pet*
1	*2*	*3*	*4*	*5*
şes	*sedem*	*osem*	*devet*	*deset*
6	7	8	9	10

Tablo 2

Görüldüğü üzere Evliyâ, Boşnak dilinin Latinceye yakın olduğunu ifade etmektedir. Bununla birlikte Evliyâ Çelebi, kimi zaman kendi döneminin diğer yazılı eserlerinden de faydalanarak dil verileri sunmuştur. Makbûl-i Ârif bunlardan biridir (Aynur, 2011, s. 385). Evliyâ Çelebi, Boşnak diliyle ilgili bilgilerde bu eserden faydalandığını şu sözlerle ifade eder:

> *[5/132a] Ve bu şehr-i Sarây'ın ârifân-ı nâzikân musannifînleri lugat-ı Fârisî'de şâhidî kitâbına nazîre lisân-ı Bosnevî üzre bir lugat etmişler kim bir iki bahri böyle tahrîr olunmuşdur.*

Seyyah, bu bilgileri verdikten sonra adı geçen manzum sözlükten parçalar sunmaktadır. Sunduğu parçada da leksik birtakım bilgiler vermektedir.

Boğ *tanrı* ***yedno*** *birdir hem* ***yedino*** *vahdetî*

Duşe *cândır* ***çoyik*** *âdem dirligidir* ***jiveti***

Hem ferişte ***angil*** *oldu göklere de* ***nebesa***

Ray *cennet* ***ray-niki*** *oldu demek cennetî*

Moma *kızdır* ***prah*** *tozdur* ***tırağ*** *izdir* ***put*** *yol*

Viseko *yüksek* ***nizeko*** *alçak u hem* ***nizeti***

Evliyâ Çelebi, Budin ziyaretini anlattığı kısımda bu bölgenin diliyle ilgili bilgiler sunmakta ve bu bölgedekilerin aslında "fasîh Macarca" konuştuğunu ifade etmektedir. Bu durum şu şekilde ifade edilmektedir:

[6/69a] Ekseriyyâ çete ve potura kovan yiğitleri Macar kâfiri esbâbı geyüp tâ Macar diyârına giderler, zîrâ fasîh ü belîğ Macarca bilirler.

Evliyâ Çelebi çok sayıda Macarca sözcük ve cümle örnekleri de sunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

kener ekmek	*viz* su	*şov* tuz	*şaytun* peynir	*vay* yağdır
miz baldır	*ney [tey]* süt	*teyfel* kaymak	*aluttey* yoğurd	*hagma* soğan
kanal kaşık	*kej* bıçak	*talt* çanak	*pinçebe* zîr-i zemîn	*gerka* mûm

Tablo 3

Yukarıda verilen Macarca sözcük örneklerine bakıldığında içerik olarak yiyecek-içecek kültürüne dair ifadeler olduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte yine yeme içme için kullanılan araç gereç isimleri verilmektedir. Bu durum Evliyâ Çelebi'nin pratik amaçla günlük hayatta kullanılabilecek ve sıkça karşılaşılabilecek sözcükleri tercih ettiğini göstermektedir.

manaçke gelin	*kıvagon* kimdir o	*nem tudom* bilmem
nem latom görmedim	*hunlakot* nerelisin	*in [it] lakom* buralıyım

Tablo 4

Yukarıdaki Macarca ifadelerin "cümle" oldukları görülmektedir. Bu ifadelere bakıldığında günlük hayatta temel olarak kullanılabilecek sıklık derecesi yüksek olma ihtimali olan cümlelerin Evliyâ Çelebi tarafından kaleme alındığı görülebilir.

Seyyah'ın Yunanca ile ilgili verdiği bilgiler ilgi çekicidir. Seyahatnâme'nin 8. cildinde yer alan "Der-beyân-ı lisân-ı Yûnâniyân" başlığında Yunancaya dair bilgiler vardır. Grek alfabesi ile ilgili filolojik bilgi de Evliyâ Çelebi tarafından atlanmamıştır.

[8/256b] Diğer tarz-ı âhar, elif, be: Alfa, vita, gama, zelta, ezita, ota, yota, kapa, lavza, mi, ni, iksi, ro, sima, ta, ipsşi. (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) (---) ilâ âhırih.

Evliyâ Çelebi, Yunanca sözcük listesi ve anlamıyla birlikte cümleler de vermektedir. Seyyah'ın verdiği bilgilerden bazıları şunlardır:

[8/256b] Hristos; Allâh ismidir.

Mıkraçko kalo: Küçük eyi Îsâ (---). (...) "Aya" lafzı "evliyâ" demekdir. "Kalayoroz" ulu papasdır.

ipsomi ekmekdir	*nero* su	*tiri* peynir	*kıryaş* et	*ankurya* hıyar	*pepon* kavun
koromidya soğan	*kiri* mûm	*angeli* melek	*İsvet Nikola* Sarı Saltık	*naldırfim* kız karındaş	*ipsarya* balık
pu payisto nerede idin	*esi supa ela kaç kato* bire sus gel otur	*sika pano matyam* kalk yukaru cânım	*dozmga fora nase zoko ena folori* Bir kerre ver bana sana bir altun vereyim	*kalı mera kiritsi* sabâhu'l-hayr çelebi *[257a]*	*kalisi mera mastori* yâ sabâhu'l-hayr usta

Tablo 5

Yukarıdaki Yunanca sözcük örneklerinde yine yiyecek-içecek isimlerinin verildiği görülmektedir. Bununla birlikte cümle örneklerinde de günlük hayatta kullanılma olasılığı yüksek olanlar anlamlarıyla birlikte sunulmuştur.

Evliyâ Çelebi'nin Arnavutça ve Sırpça sözcük örnekleri de verdiği görülmektedir. Arnavutça [6/34b] *buk* (ekmek), *uy* (su), *miş* (et), *dele* (koyun), *pulı* (tavuk), *ruş* (üzüm); Sırpça [5/116a] *kıruh* (ekmek), *yoda* (su), *mese* (et), *luk* (sarımsak), *kapula* (soğan) gibi çok sayıda sözcük örneğini Seyahatnâme'de görmek mümkündür. Hatta yer yer Evliyâ'nın sözcükten öteye geçerek argo/küfür sayılabilecek başka dillerdeki cümleleri dahi günlük hayatta lazım olabileceği düşüncesiyle paylaştığı görülmektedir. [6/34b-35a]'da yer alan Arnavutça örnekler bu konuda ilginçtir.

17. yüzyıl dünya tarihi ve edebiyatı için oldukça önemli bir isim olan Evliyâ Çelebi, gittiği yerlerin dillerini göz ardı etmemiş ve bu dillere dair temel bilgiler vermiştir. Türkçe dışındaki dillere dair verdiği bilgilerin bazıları döneminin diğer yazılı kaynaklarından aktarma şeklinde, bazıları ise doğrudan gözlemlerine dayanan bilgiler şeklinde ortaya çıkmıştır. Seyyah'ın Türkçe dışındaki dillere dair aktardığı bilgilerin bazıları dilbilimsel olarak bugün sorunlu olsa da o dönemin dillere bakış açısını göstermesi bakımından ehemmiyete sahiptir. Evliyâ Çelebi, gittiği yerlerin dilleriyle ilgili bilgi verirken günlük pratiklere dair kaygılar gütmüş olmasından kaynaklı sayılar, yiyecek içecek adları, günlük selamlaşma, hâl hatır sorma gibi sıklık derecesi yüksek olan sözcükler ve cümleleri kullanarak âdeta döneminin basit turist rehberi niteliğinde bilgiler sunmuştur. Evliyâ Çelebi'nin Türkçe dışındaki dillere dair verdiği bilgilerin dünya dillerinin 17. yüzyıl penceresinden dokümantasyonunun çıkarılması, haritalandırılması ve Osmanlı'nın Türkçe dışındaki dillere sahip millete bakışının anlaşılması bağlamında veriler sağladığı açık bir şekilde görülebilmektedir.

2. Seyahatnâme'de Türk Lehçeleri ve Ağızlarına Bakış

Evliyâ Çelebi yarım asrı aşkın süre devam eden yolculuğu sırasında birçok ülke, şehir, kasaba, köy görmüş, Osmanlının hüküm sürdüğü toprakların dışına çıkmış, dolayısıyla farklı inançlara ve farklı kültürlere sahip insanlar ile karşılaşmıştır. Eserinde gittiği bölgenin dili ve tanıştığı insanların günlük konuşma şekillerine, dolayısıyla ağızlarına yönelik bilgiler veren Evliyâ Çelebi, genel olarak gittiği yerlere ait bölgenin dilinden *sayılar, günlük selamlaşma sözcükleri, yemek adları, hayvan adları, alet adları* gibi bilgileri âdeta sözlük yazarı gibi anlamlarıyla birlikte bir sözcük listesi şeklinde sunmuştur.

Kendisi İstanbul'da oldukça iyi eğitim almış olan Evliyâ Çelebi, bu sayede gittiği yerlerde İstanbul merkezli Türkçe dışında konuşan kişilerdeki farklılıkları oldukça iyi algılayabiliyordu. Gittiği yerlerin yöneticilerinden esnafına kadar farklı kişilerle görüşerek

onların dillerini kaydeden Evliyâ, eğitimli kişilerle eğitimi zayıf kişilerin konuşma şekillerini ayırabilecek dikkate sahip olmuştu. Dankoff, onun bu dikkatinin/hassasiyetinin toplum katmanları arasındaki lehçe/ağız farklılıklarına da karşı duyarlı duruma gelmesine neden olduğunu ifade etmektedir (2008, s. 30). Develi, Evliyâ Çelebi'nin bu duyarlılığını şöyle açıklamaktadır: "Merkezi İstanbul olan bir dünyada insanların birbiriyle iletişim kurarken kullandıkları sistemlerin diklemesine ve yanlamasına farklılığını âdeta bir akademisyen dikkatiyle tespit edebilmiştir." (2011, s. 160)

Evliyâ Çelebi, gezip gördüğü yerlerin dillerine ait verileri aktarırken belirli bir sistem uygulamaktadır. Bu sistem Dankoff (2008, s. 30-32) tarafından dört türde değerlendirilmiştir:

> 1. Aktarmak istediği Türkçe lehçe veya ağız, standart Türkçeye kolaylıkla anlaşılacak kadar yakınsa, sadece fonetik veya morfolojik özelliklere değinip çeviri vermeksizin birkaç örnekle yetinir.
>
> 2. Kimi zaman mahallî ağzın özelliklerini ayrı bir kısımda anmaya gerek duymaksızın gelenek ve görenekleri anlatmaya başlarken mahallî ağızdan örnekler verir.
>
> 3. Lehçe veya ağız özelliklerinin standart Türkçeden epeyce ayrıldığı yerlerde Evliyâ Çelebi'nin birçok kelime ve kimi kalıp ifadeleri sıralayarak, bunların standart Türkçede karşılıklarını da ekleyerek ayrıntılı dil örnekleri sunduğu görülmektedir.
>
> 4. Günlük konuşmalara yer vererek konuşanların lehçe ve ağız özelliklerini kaydetmektedir.

Evliyâ Çelebi, diller ve lehçelerle ilgili bilgi verirken Türkçeyle ilgili "Türkler on iki farklı şekilde konuşurlar (…) Türk dillerinin en eskisi Tatar dilidir. Onun da on iki çeşidi vardır. Türkmen dili ise onlardan ayrıdır." şeklinde özetlenebilecek bir açıklama yapar. Bu açıklama eserde şöyle geçmektedir:

> *[3/62a] Lisân-ı Etrâk-i sahih: On iki nev' üzre kelimât ederler. Bu kavmin ibtidâ tulû'ları Mâverâü'n-nehr'de şehr-i Mâhân'dan hurûc edüp Âl-i Dânişmendiye ve Âl-i Akkoyunlu ve Âl-i Selçukiyân ile ibtidâ Rûm'un bu diyârlarına kadem basup her biri birer diyâra istîlâ edüp gûnâ-gûn lehce-i mahsûsaları vardır. Lisân-ı Türk-i kadîm lisân-ı Tatar'dır. Anların dahi on iki lisân-ı gûnâ-gûnları vardır. Bu Türkmân lisânı anlardan müteferrikdir.*

Bu açıklamadan da görülmektedir ki Evliyâ Çelebi dillerle birlikte Türkçenin tarihî bakımdan ortaya çıkışına, ortaya çıkış yerine, lehçelerine ve ağızlarına ilgi duymaktadır. Keza bu ilgisi eser boyunca doğrudan ya da dolaylı olarak verdiği Türkçenin lehçeleri ve ağızlarıyla ilgili bilgilerle de kendisini göstermektedir. Evliyâ'nın dil, lehçe ve ağız konusunda şahsi ilgisi nedeniyle bu konularda bilgi verdiğini, bu nedenle eserinde çok sayıda filolojik malzeme olduğunu söylemek mümkündür.

2.1. Seyahatnâme'de Türk Lehçeleri

Evliyâ Çelebi, Türk diliyle ilgili bilgiler sunarken Türk lehçeleri ile ilgili bilgiyi de Türk kavimleri aracılığıyla sunmaktadır. Seyahatnâme'de "Türkmen" diline bakış şu şekilde aktarılmaktadır:

> *[3/62b] Bu Türkmân'ın niçe yüz gûne lehce-i mahsûsaları vardır kim birbirlerinin lisânlarını tercümân ile anlarlar, ammâ cümleden lisân-ı Etrâk-ı Çağatay fasihdir. Kavm-i kavm-i Boğol ve kavm-i Etrâk-i Kozak "kavm-i Etrâk-i Kozak" ve kavm-i Heşdek "kavm-i Hefldek" ve kavm-i Dağıstân ve kavm-i Lezgi ve Kumuk ve kavm-i Tatar-ı Buhârâ ve kavm-i Noğay-i Urumbat ve kavm-i Ulu Noğay ve kavm-i Kiçi Noğayay" ve kavm-i şıdak Noğay ve kavm-i Haydak ve kavm-i Badrak-ı Kırım ve kavm-i (---)*

> *(---) (---) bunlar cümle lisân-ı Türk-i Tatar'dır. Türkmân ve Âl-i Osmân cümle bunlardandır. Ammâ Kalmuk Tatarı Çin ve Fağfûr ve Hıtâ ve Huten ve Moskov mâverâsında karanlık dünyâya varınca kavm-i Kalmuk başka Tatar'dır.*

Türk lehçe ve ağızları bakımından Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi, Dobruca ve Kırım Tatarlarının lehçeleri ile Nogay Türkçesi doğrudan bilgi verilen lehçeler arasında ele alınabilir. Bununla birlikte doğrudan olmasa bile aktardığı bazı konuşmalarda ya da metinlerde Evliyâ Çelebi'nin morfolojik ve fonetik özellikleri bakımından Kıpçak (Kırım-Tatar) Türkçesi özellikleri gösteren ifadeleri de bulunmaktadır. Örneğin, Kırım seyahati sırasında gördüğü bir mermer mezar taşındaki yazıyı şu şekilde aktarmaktadır:

> *[1/153a] Ammâ bu hakîr sene 1076 târîhinde Kırım diyârında Mehemmed Geray Hân hizmetinde bulunup cümle Kırım hânlarının kabri Eski Yurd nâm mahalde olmağile Mehemmed Geray Hân kendülere bir dâr-ı âhiret binâ etmeğe mübâşeret edüp esâsın hafrın kazarken bir çâr-kûşe bir beyâz mermer zâhir olup üzerinde Çağatay hat ile böyle tahrîr olunmuş: "Ey **su'âl etgen** şolkay merkad**nı** eyesin, Sâlsâl kavurnı **sokkan** Mâlik Eşter uludur. Şol (---) sahâbesi kişilerindendir. **Cılgası** üç yüz ki **cıldır**" deyü taş üzre hatt-ı kadîm ile [1/153b] yazup düzetmiş, cümle ulemâ-yı Kırım hisâb etdiler "Merhûm öleli yedi yüz yetmiş yıl olmuş" dediler ve Salsâl'in hadenginden şehîd oldu derler. Rahmetullâhi aleyh.*

Mezar taşında yer alan bu metinde Seyyah *cılga* ve *cıl* sözcükleriyle */y/>/c/* değişimini[1] tanıklamaktadır. Yine metinde yer alan -GAn sıfat-fiil eki de bu farklılıklar bakımından değerlendirilebilir.

Evliyâ'nın Van seyahati esnasında aktardığı bilgilerle birlikte bazı doğrudan söz aktarımı söylemleri de bulunmaktadır. Bu aktarımlar arasında bugün Anadolu'nun doğusunda yer alan ağızlarda ve Azerbaycan Türkçesinde görülen birtakım fonetik ve morfolojik özellikleri Evliyâ Çelebi'nin anlatımlarından tespit etmek mümkündür. Şu doğrudan aktarımlar Azerbaycan Türkçesinin özelliklerinden birkaçını içerisinde barındırmaktadır:

> *[4/299b] "Bes neylese gerek! Münâfık sözüne uyup Osmânlı ülkesin **ura**, mâl **apara**, âdem depeyleye. Niçe Ekrâdları kuyluğa çaklaya. Anın işin güzel şâh **yahşı bilir**. Şimdi **varanda** iki gözlerine mil çeker ve başına kızgın demir tas giydirer. Ertesi ödün ağzından **çıkarar** ve ciğerin ve yüreğin koltukları altından **çıkarar** ve bu kırk nefer bâğlı âdemlerin dahi birer gûne işkence-i şikence ve lomça ile heresinin özlerini sokar kim İrân-zemînde nişân olur." dedi.*

Yukarıdaki söylemde Azerbaycan Türkçesine ait fonetik, morfolojik ve leksik birtakım özellikleri görmek mümkündür. Konunun geçtiği yerin Van olması ağız/lehçe ayrımını zorlaştırsa da bugün dahi ilgili bölgelerin fonetik, morfolojik ve leksik olarak ortaklaştığı yanların olduğu bilinmektedir. Yine benzer şekilde Tebriz hanının şu söylemleri de Azerbaycan Türkçesiyle örtüşen özellikler taşımaktadır:

> *[4/302b] Hân eyitdi: "**Eyle** ise Evliyâm bu vezîriniz bu diyârların ahvâlin **yahşı bilir**?" dedi. "**Belî** sultânım eski vezîrdir. Zabt etmediği menâsıb-ı âlî kalmamışdır" dedim. "Ey Evliyâ **akam**, bu Bitlîs hânıyla bu ramazânda yaman ceng-i âlî **edipdir**. Aslı ne **olupdur**?"*

Yukarıdaki ifadelerden Evliyâ Çelebi'nin de konuştuğu kişilerin lehçe ve ağız hususiyetlerine uyum sağladığı, mümkünse konuştuğu kişilerin lehçe ya da ağzıyla konuşmasını gerçekleştirdiği görülmektedir. Gülsevin bu konuda "yabancı dilin veya

[1] bk. Öner, 1998, s. 15.

lehçenin konuşulduğu bölgede Evliyâ Çelebi kendi dilini bile kullanırken zaman zaman oranın dil veya lehçesine ait kelime veya şekilleri kullanabilmiştir." şeklinde tespitte bulunmaktadır (2012, s. 109).

Seyyah, Ahlat bölgesini ziyareti sırasında "Lisan-ı Tatariyye" adı altında bölgenin dil yapısına dair bazı bilgiler aktarmaktadır.

> *[4/239b-240a] Ammâ lisân-ı Çağatay'a ve lisân-ı Moğol'a karîb bir lehce-i gayr-i mükerrerdir. "İşven, gitmişven, kürümize, varmışmız, bizim Kay gebidir. Boğar eyitdi, dükeli geleserlerdir, meni suncamışdır. Şâd bay kişidir, ayıtdım: Şol kişi manka dinedür, savular sayladım, ya'nî ağlaya kaldım. Barımız uruş kişisimiz, ya'nî cümlemiz ceng [4/240a] âdemiyiz" deyü bu gûne niçe kerre yüz bin elfâz-ı ibârâtlar tahrîr olunmuşdur.*

Seyyah yukarıda verilen bilgileri Çağatay diline ve Moğol diline yakın olarak verse de ifadenin bugünkü Kıpçak Türkçesi özellikleri gösterdiği anlaşılmaktadır. Elbette yukarıda yer alan ifadelerde geçen fonetik ve morfolojik bazı unsurları yalnız Kıpçak Türkçesiyle ifade etmek de mümkün değildir. Çünkü -IsAr (…geleserlerdir) ekinin Eski Anadolu Türkçesiyle ilgili olduğu Tatar Türkçesiyle ilgisinin olmadığı bilinmektedir. Bu karışmış görünen bilgilere rağmen Evliyâ Çelebi'nin aktardığı bu ifadelerin ağız ya da farklı bir dil olmadığını ancak lehçe olduğunu anlayıp aktarması yine onun dil konusundaki maharetini göstermektedir.

Ahlat seyahati sırasında bir caminin mermer evkafnamesinin üzerinde [4/240a] *"Ve "Her kim bu evkâfını harâb* ***itken bolursa*** *Hâmân u Kârûn ve Mervân u Fir'avn u Yezîd'in la'neti orasına ve töresine ve üzerine olsun!"* şeklinde bir ifadenin varlığı yine Seyyah tarafından aktarılmaktadır. İfadede yer alan *-An* sıfat-fiilinin varlığı yerine *-GAn* sıfat fiil ekinin kullanımı ve ***bolursa*** sözcüğü Evliyâ Çelebi'nin de aktardığı üzere "Zîrâ ta binâların târîhleri lehce-i ibâretleri cümle hatt-ı Tatar-ı Çağatayîdir." yani Çağatay özelliği göstermektedir.

Türk lehçelerine dair doğrudan ya da dolaylı başka veriler de bulunmaktadır. Evliyâ Çelebi, seyahatleriyle aldığı kayıtlarda Türk lehçelerinin başta morfolojik olmak üzere fonetik ve leksik özelliklerini de kaydetmiştir. Bu veriler bugünkü Türk lehçelerinin tasniflendirilmesi bakımından başvurulacak tarihî kayıtlar olarak değerlendirilebilir.

2.2. Seyahatnâme'de Anadolu ve Rumeli Ağızları

Seyahatnâme'de kimi zaman doğrudan kimi zaman da dolaylı olarak Anadolu ve Rumeli ağızlarına dair verileri tespit edebilmek mümkündür. Evliyâ Çelebi, bazı bölgelerde âdeta farklı bir dili ele alır gibi o bölgenin ağzına dair sözcük listesinden, günlük konuşma cümlelerine kadar bilgiler sunmaktadır. Bazı bölgelerde de doğrudan oranın konuşma diliyle ilgili bilgi vermese de söz aktarımı yoluyla sunduğu diyaloglarda konuşması verilen kişinin ağzını "taklit" ederek dolaylı bir şekilde ağız verisi sunmaktadır.

Doğrudan ağız verisi sunulan yerlerden bazıları Tosya, Bolu, Dörtdivan bölgeleridir. Eren (1975), bu bölgenin Seyyah tarafından en fazla bilgi verilen ağız olduğunu belirtmektedir.

Lisân-ı Istılâh-ı Etrâk-ı Tosya ve Bolu ve Dörddîvân bölümünde âdeta farklı bir dilden bahsedercesine bölge ağzının örneklerini sözcük listesi şeklinde sunmuştur. Seyahatnâme'de yer alan bu yöre ağzına yönelik malzeme, Solmaz (2013) tarafından etraflıca bugünkü ağızlarla karşılaştırılarak incelenmiştir. Tosya, Bolu ve Dörtdivan bölgesine ait sözcüklerden bazıları şunlardır: [2/278a-178b]

azık ekmek	*tahıl* buğday	*dehle* gözet	*zıbar* yat	*ğanlı* araba
ün âvâz	*rahatlık* avret	*yevmi gitmiç* kız	*kızan* uşak	*cılız* küçük
cıbâr aru	*merd* âdem	*aydıncı* şeyh	*banalabân* mü'ezzin	*sala* namaz
mezgit mescid	*ayne damı* cum'a câmi'i	*savu yeri* mezârlık	*sîn yeri* mezârlık	*tâhirlik* hammâm
savu ağlamak	*köplez* yavru köpek	*tola* zağar	*çomar* koyun köpeği	*mastı* fino köpek
yetegen tazı	*çınak* arslan	*saplıca* kiraz	*dikdük* kiraz kurusu	*kişne* vişne

Tablo 6

Seyyah bununla birlikte bölgenin ağzının yansıtan birtakım cümle örnekleri de vermektedir. Bu örnekler şunlardır:

hürpüldedir içer	*zîven mi* gider misin	*ne yâlin* nedir hâlin	*onat nat* eyidir eyi
çizgindi didim ağrıdı başım	*efelim* kardaşım	*setlek* âferim	

Tablo 7

Yukarıdaki örneklerde görülebileceği üzere Seyyah, İstanbul merkezli bakışını Anadolu ağızlarından Bolu ağzı üzerinde açıkça belli etmektedir. Evliyâ Çelebi, İstanbul'daki konuşma dilinden farklı olduğunu anladığı söylemleri kayıt altına alarak Bolu yöresinin (Batı Karadeniz) diyalektik malzemesinin aktarılmasını sağlamıştır.

Der-beyân-ı lisan-ı Türkmân başlığında yine Güneydoğu Anadolu Türkmenlerinin ağızlarından örnekler verilmektedir. [3/62a]'de Lisân-ı Etrâk-i sahih kısmında Türk diliyle ilgili bilgiler verdikten sonra yine eserin bu bölümünde Güneydoğu Anadolu'daki Türkmenlerin ağızlarını örnekleyecek sözcük listeleri ve günlük hayatta kullanılabilecek mahiyette cümle örnekleri sunmaktadır. Bu örneklerden bazı şunlardır:

cenâb-ı bâriyye çalap Allah derler.	*yalvaç* peygamber;	*yüce çalap* âlî allah	*heykel* tılsım
kancarıdaydın nerede idin?	*acarlı* yeni	*arvana* dişi deve	*lavâşa* ekmek
darcıkma darılma!	*onat düz* eyi eyle!	*kancarı yılıgan be* nereye gidersin bire?	*pişi* ekmek

Tablo 8

Seyahatnâme'nin [4/207a] bölümünde *Ahâli-i Diyârbekr'ün lehçe-i mahsûsaları ve ıstılâhât-ı ibârâtları* başlığında da Diyarbakır bölgesinin ağzından örnekler yer almaktadır. Bu bölümde Sultan Murat hakkında bilgi verilirken Sultan'ın Diyarbakır'ın sözcüklerinden hoşlanarak bizzat kendisinin "Men şöyle demişem", "Men heze böyle dememişem" diye söylemlerde bulunduğu belirtilmektedir. Evliyâ Çelebi, Sultan Murat'ın Kahvecizâde adlı bir taklitçisinin olduğundan bahsetmektedir. Kahvecizâde'nin eğlence maksatlı

Diyarbakırlı şeklinde bir kadehnâme söylediğini belirten Evliyâ Çelebi, sözlerin tamamını aktarmaktadır. [4/207b]'de yer alan bu manzum sözlerden bir kısmı şu şekildedir:

Miğreb çağı kuş bâğından gelmişdim *Şeyh Matar'dan men pürçihli almışdım* *Kör Muharrem kimi müflis olmışdım* *"Monlâ Mahmûd kıçım" direm mahkûl mı*	*Zeynî dir "Hacci gel gel böyle etme* *Kara körpide neyleyipsen gel gitme* *O hûrmeyi isidipdir isitme"* *"Yandırıpdır içim" direm mahkûl mı*
Sekiz nügü miskîneyi almışdım *Dam üstinde sittâreyi görmişdim* *Hazak ile hâtırına değmişdim* *"Heze bildim sıçım" direm mahkûl mı*	*Öz elimle Şatta reyhân dikdiğim* *Yemişem boh hiçe emek çekdiğim* *Hey dur bre hey anasın sekdiğim* *"Çağırmışam bacım" direm mahkûl mı*

Tablo 9

Yukarıdaki şiirde geçen geniş ünlülü *-Am* şahıs eki, *de-* fiilinin dar ünlülü *di-* şekli, *gibi* edatının *kimi* şekli, *-IpDIr* eki yöre ağzına dair birtakım diyalektik veriler olarak ele alınabilir. Yine yukarıdaki manzum eğlence söylemlerine ek olarak bölge ağzına dair sözcük listesi ve cümleler yine Seyyah tarafından aktarılmaktadır. Bunlardan bazı ise şunlardır: [4/207b]

mığrebçağı ahşam vaktı	*mutrib* sâzende	*pürçihli* havuç	*menim kimi* benim gibi
bes men netmişem ya ben neyledim?	*körpi* köpri	*meni yandırmışdır* beni bîzâr etmişdir	*hulkum çıhıpdır* cânım çıkmışdır
heze bildim sıçım. şimdi bildim suçumu.	*öz özime* ben bana	*kusa gitmişem.* bâğa gitdim.	*atan gûriçün olsun* baban mezâriyçün olsun

Tablo 10

Evliyâ Çelebi, Van ağzını "bu kavmin aralarında kullanılır bir çeşit özel lehçeleri var ki bir diyar diline benzemez." diyerek sözcük ve cümle örnekleriyle tanıtır. Verdiği örnekler şunlardır: [4/258a]

pisih kedi	*bihırı* ocak	*geven* diken çalı	*kepân* sarılık
göyündirmişem bakmışım		*Bacıma bir baş varam.* Kız karındaşıma bir kerre varayım.	
Heleşi gelişi idelüm. Gülelim, oynayalım.		*Haradaydın?* Nereye vardın?	
Germede çimdim. Hammâmda yıkandım.		*Şâd başem* ya'nî, "Şen ve mâldârım."	
Gözeyi apar gılan! Bardağı getirsene!		*Bes çaş çağı olupdır.* Belî kuşluk ta'âmı vakti olmuşdur.	

Tablo 11

Yukarıda verilen örneklerden *pisih, bıhıri geven* gibi sözcükler günümüz Van ağzında da kullanılmaktadır (Sarıca, 2006). Birinci tekil şahıs eklerinin geniş ünlülü olması (varam, göyündürmüşem) da yine günümüz doğu ağızlarına ait özelliklerden bir diğeridir.

Seyyah, Van ağzına dair orada görüştüğü halkın konuşmalarını doğrudan aktarma yöntemiyle verirken bölge ağzına dair birtakım fonetik, morfolojik ve leksik unsurları da sunmuştur.

> *[4/252b] Vanlı eydür: "Hey kişi, Kel Rüstem Hân çağında kal'amızda kaht [u] galâ olup **pisik** eti ve çomar ve turaş ve **tola** köpek eti **yemişih** ve şehidlerimizden bacımız ve haltemiz ve ammimiz ve evlâdımız etlerin yeyüp Van kal'asının bir taşına bin baş verüp Kel Rüstem'e Van'ı **vermemişih**" deyü tefâhur kisb ederler.*

Yukarıdaki aktarılan ifadede *pisik, tola* gibi sözcükler Van ağzında bugün de kullanılmaktadır (Sarıca, 2006). Yine morfolojik bir özellik olarak birinci çoğul şahıs ekinin öğrenilen geçmiş zamandaki çekiminin *-Ih* şeklinde olması da bugünkü Van ağzını göstermektedir. "Doğu Grubu Ağızları"[2] içerisinde ele alınan Van ağzının bu özelliği bugün de devam ettirdiği bilinmektedir. Hece ve sözcük sonunda *k>h* değişmesi (Karahan, 1996, s. 72) Van ağzının olduğu grubun tipik özelliklerinden biri olarak bugünkü çalışmalarda da değerlendirilmektedir. Sarıca, Ahlat çevresinde Çağatay Türkçesinin, Van çevresinde ise Azerbaycan Türkçesinin izlerinin Seyahatnâme'de görüldüğünü ifade etmektedir (2009, s. 44).

Seyyah, Anadolu'da gezdiği yerlerin birçoğu ile ilgili diyalektik veri sunmaktadır. Bunlardan bazılarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

- **Amasya**

> *[2/281b] Erbâb-ı ma'ârif ve tekye-şinâsân çelebîleri gâyet çokdur. Fesâhat ve belâğat üzre kelimât ederler. Sâ'ir re'âyâları "Şuna çokuşarak iş kayuralım, şu işi âlâtelâyı görelim, onatca er imiş" deyü bu gûne lisânları var. Esbâbları semmûrlu ağayânî ve çuka ferâceli, vasatü'l-hâli bogasi giyerler.*

Evliyâ Çelebi, Amasya seyahati esnasında doğrudan sözcük listesi vermemektedir. Ancak verdiği üç cümle ile Amasya ahalisinin ağzına dair özellikle leksik (çokuş-, kayur-, âlâtelâyı gör-, onatça) örnekler sunmaktadır.

- **Edirne**

> *[3/165a] Ahâlî-i şehrin taşra kurâlardan gelüp şehirde sâkin olarak şehrîce kelimât edem deyü ba'zı kelâmlar bu gûnedir. Meselâ "Ahmed Çibugilde idik" anlarda vâfir "fişarlandık" ya'nî zevk etdik. "Sinbaz'a vardık" ya'nî mezârlığa vardık. "Afatladık" ya'nî güldük. "Alatı seyran etdik" ya'nî acâ'ib seyr etdik.*

Seyyah'ın Edirne seyahati de Amasya seyahati gibi leksik unsurları doğrudan sunduğu ve 17. yüzyıl Edirne ağzına dair birtakım verileri aktardığı seyahatlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Edirne yöresine ait olarak sunduğu *fişarlan-, sinbaz, afatla-, alatı seyran et-* gibi ifadeler dönem leksik yapısına dair birtakım diyalektik veriler olarak görülebilir.

- **Erzurum**

> [2/288a] *Haradaydın,* ya'nî nerede edin. Ava bırbaş vurdım. *Bınırıyı göyindir,* ya'nî ocağı yak.

[2] bk. Karahan, 1996.

Erzurum ağzına dair Seyahatnâme'de geçen örneklerdeki bazı fonetik özellikler bugünkü bölge ağzıyla da örtüşmektedir[3]. Bugün *hara* sözcüğünün Kars-Erzurum bölgesinde kullanıldığı da bilinmektedir (DS, 1993, s. 2282).

- **Karaman**

> *[3/13b] Gerçi Etrâk diyârıdır ammâ musannif ü mü'ellif fasîhu'l-lisân ve bedî'u'l-beyân kimesneleri vardır, ammâ şehir Etrâkleri "Nidek şu mühmeli, helecesi, kelecisi tatlı tatlı sözlü değildir" derler. "Andan bürü ana riye vardım, o kişiyi onda yasanladım" deyü niçe gûne sözleri vardır, ammâ gâyet hakîkî garîb dost âdemlerdir.*

Evliyâ'nın Türk memleketi olarak ifade ettiği Karaman'a dair verdiği örnek cümlelerde fonetik ve leksik yapılar dönem ağzı için bilgiler içermektedir.

- **Malatya**

> *[4/194b] Ahâlîsinin lisânları Kürd ve Türk lisânı üzre tekellüm ederler, ammâ ba'zı ıstılâhlarında niçe gûne kelâmları var. Meselâ; "hele met safâyı getir", ya'nî "elbette bardağı getir", "hemesi pozandadır", "cümlesi bâğdadır" demekdir.*

Evliyâ Çelebi, Malatya halkının Türkçe ve Kürtçe konuşabildiğini belirterek yalnızca Türkçe örnekler vermiş ve bölgenin 17. yüzyıldaki dil görünümüne dair az sayıdaki verinin bugüne ulaşmasını sağlamıştır.

- **Musul**

> *[4/403a] Bu şehr-i Musul halkı gâyet tîz-fehm ü pâk-tabî'at olduklarından ecdâdlarından berü cümlesi fesâhat üzre Kürd lisânının envâ'ın bilirler ve zarâfet üzre lisân-ı Fârisî tekellüm ederler ve belâğat üzre Mevâl Urbânı gibi Arabî kelimât ederler ve lisân-ı Ermenî'[y]i râhibân-ı Mıkdısî kadar bilirler ammâ kendülerinin lehceleri Kürd lisânına karîb olup, "Hey gözüm varmışıh. Bre cânım haradaydın?" deyü kelimât ederler.*

Evliyâ'nın Musul ile ilgili verdiği bilgiler ilginçtir. Bölge halkının Kürtçe, Ermenice bildiğini Farsça ve Arapça da konuştuklarını söyler. Ancak verdiği örnekler Türkçenin o bölgedeki dönem ağzını yansıtmaktadır. Bununla birlikte verdiği *varmışıh, haradaydın* gibi söylemler bugünkü ağız çalışmalarında da bölge ağzı için ele alınan fonetik özellikleri içermektedir. Söz başında /h/ sesi bölge ağzında görülmektedir (Bilal, 2015, s. 34; Saleh, 2022, s. 40).

Evliyâ Çelebi, Rumeli ağızları konusunda da bazı bilgileri aktarmaktadır. Evliyâ, Rumeli bölgesiyle ilgili olarak diğer bölgelerde de olduğu gibi kimi zaman sözcük listeleri sunarak doğrudan bilgi vermiştir. Kimi zaman da bazı anekdotları aktarırken kişileri konuşturmuş ve bu konuşmalarda bölge ağzını yansıtmıştır.

"Evvelâ Eyâlet-i Rûmeli" başlığının altında önce sancakları sayan Seyyah, şu sancaklardan bahseder:

> [1/50a] *Livâ-i Köstendil, livâ-i İskenderiyye, livâ-i Tırhala, livâ-i Ohri, livâ-i Avlonya, livâ-i Delvinye, livâ-i Yanya, livâ-i Elbasan, livâ-i Çirmen, livâ-i Selânik, livâ-i Üsküb, livâ-i Dukagin, livâ-i Vidin, livâ-i Alacahisâr, livâ-i Prizrin, livâ-i Vuçitrin, livâ-i Sağ-kol, livâ-i Sol-kol.*

Seyyah önce Çıtak kavminin[4] dilinden bahseder. Eserin bu kısmında Çıtak dilini sözcük listesi olarak örneklemektedir. Listenin bir kısmı şu şekildedir: [3/120a]

[3] bk. Karahan, 1996, s. 58.

Alatla tiz ol	*kavra* getir	*ocak getir* Ateş getir.	*heşer* kavun	*heşerka* karpuz
çoğaç güneş	*alaf* saman	*kalayık* câriye	*Baytalı akıt* Atı sula	*kopayın ne abayin* Dibelik ne işleyin?
defke kız	*çalma* sarık	*mecekli* ta'ûn	*börk* kalpak	*Ön beni* Bekle beni.
Aydı ver Söyleyi ver.	*Ocak kar* Ateş getir.	*Keremin ayıdıvereyim* İyiliğin söyleyeyim.	*selâm ayıtdım* selâmün aleyküm.	*Çorbacı ne apar ayıd* Ağan nişler söyle!
tahırla bekle	*çidiver* eyi ver	*şikast oldum* ya'nî hasta oldum	*yundum kolonu* kısrağım tayı.	

Tablo 12

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde fiillerin varlığı emir çekiminde verilmesiyle dikkat çekmektedir. Bununla birlikte cümle boyutunda örnekler de sunulmuştur. Cümle şeklinde örneklerin günlük hayatta kullanılabilecek nitelikte sözler olduğu görülmektedir. Bugün bu sözlerin mevcut Rumeli ağzı çalışmalarıyla karşılaştırmalı olarak analiz edilmesi gerekliliği görülmektedir.

Seyyah daha sonra Dobruca yöresine ait söz varlığını sunmaktadır. Bu sözlerden bazıları şunlardır: [3/125a]

hışır kavun	*hışırka* karpuz	*çoğaç* güneş	*kalayık* câriye	*kavra* getir
baytal at	*baytalı akıt* atı sula	*kopayın* dibelik	*napayın* ne işleyim	*defke* câriye kızı
çalma sarık	*meçikli* tâ'ûn	*börk* kalpak	*ön beni* bekle beni	*aydı ver* söyleyi ver
ocak ateş	*göyün* ocak	*ocak kavra* ateş getir	*keremin ayıdı vereyin* iyiliğin söyleyi vereyim	*selâm ayıtdım* selâmünaleyküm
çorbacı ne apar ayıd ağan ne işler söyle.	*tâhirle* te'hîr eyle	*şikast oldum* hasta oldum	*yundum kolonudur* kısrağım tayıdır	*kademli morvan* ay doğdu

Tablo 13

Bunlarla birlikte çok sayıda sözcüğün ve cümlenin de Seyahatnâme'nin farklı yerlerinde geçtiği bilinmektedir. Dankoff (2008), çalışmasında sözcükleri ele almış ve anlamlarıyla birlikte bölgesini de belirterek sunmuştur.

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Anadolu ve Rumeli ağızları bağlamında diyalektik çok sayıda doğrudan ya da dolaylı veri sunduğu, bu verilerin bir kısmının yapılan yeni çalışmalarla güncel ağız verileriyle örtüştüğü, bazılarının ise henüz çalışılmadığı görülmektedir.

[4] Develi, Çıtak etnoniminin Seyahatnâme'de zaman zaman geçen bulanık adlandırmalardan biri olduğunu, ancak Bulgar, Rum ve başka halklarla bilhassa dilsel olarak karışmış Türk unsurunu ifade ettiğini söylemektedir (2011, s. 163).

Sonuç

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi, birçok disiplini ilgilendiren veriyi içerisinde barındıran hacimli bir eserdir. 17. yüzyılın sosyal hayatı, dili, kültürü, coğrafyası, mimarisi gibi birçok konuda bilginin yer aldığı eser, Türkçe dışı diller ile Türk lehçeleri ve ağızları konusunda da çok sayıda tarihî dil verisi de sunmaktadır.

Seyyah, eserde yer yer Türkçe dışındaki dillerle ilgili bilgiler aktarmaktadır. Aktardığı bu bilgilerin bazıları bizzat kendi gözlemlerine dayanırken bazılarının ise dönemin diğer kaynaklarında yer alan bilgilerin aktarılması şeklinde olduğu görülmektedir. Türkçe dışındaki dillere dair aktardığı bilgilerin bir kısmı efsanevi dil türeyiş ve akrabalıklarıyla ilgiliyken bazıları ise fonetik olarak Evliyâ'da bıraktığı izlenimler ile ilgilidir.

Seyyah, gezdiği yerlerde çeşitli vesilelerle Türk lehçelerine dair de bilgiler sunmaktadır. Türk lehçelerine dair sunduğu verilerin büyük çoğunluğu *dolaylı bilgi* şeklindedir. Herhangi bir olay nedeniyle konuşmalarını aktardığı kişilerin ya da okuduğu bir mezar taşının, kitabenin üzerindeki verilerden lehçelere dair dolaylı bilgiler sunmaktadır. Türk lehçelerine dair doğrudan bilgi verdiği yerlerde lehçelerin tasnifine dair gözlem ve görüşlerini yine dönemin diğer kaynaklarından faydalanarak yaptığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı topraklarına dâhil olan Anadolu ve Rumeli'de gittiği bölgenin dili eğer İstanbul merkezli Türkçeden farklılık arz ediyorsa âdeta farklı bir dille ilgili bilgi verir gibi sözcük listeleri ve günlük hayatta sık kullanılan, pratik fayda sağlayabilecek cümle örneklerini sıralayan Evliyâ Çelebi, yer yer bu bölgelerde konuşmalarını doğrudan aktardığı kişilerin söylemleriyle de bölge ağzına dair fonetik, morfolojik, leksik, semantik ve sentaktik bilgilerin aktarılmasını sağlamaktadır.

Evliyâ Çelebi konuşturduğu kişilerin eğitim, kimlik, sosyal statü gibi durumlarına göre konuşmalarını aksettirmiştir. Eğer iki dilli bir kişiyi konuşturuyorsa Gülsevin (2012) tarafından da tespit edildiği üzere *anlatıma renk katmak, İstanbul'da yaşayan esnafın sözlerini kendi ağızlarıyla aktarmak, iki dillinin yaşadığı bölgenin ağzını kullanmak, hem ağzı hem edebî dili birlikte kullanmak* gibi tavırların olduğunu görmek mümkündür. Tüm bunlar tarihî dil, lehçe ve ağız haritasının belirlenmesi için kullanılabilecek veri niteliğindedir. Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nden yola çıkılarak oluşturulacak olan haritanın çok kültürlü bir toplumu işaretlediği söylenebilir.

Tüm bunlardan sonra özetle şunlar söylenebilir: Evliyâ Çelebi gittiği yerlerin dil, lehçe ve ağız özelliklerini sunarken bugünkü dil çalışmalarına kaynaklık edebilecek ve 17. yüzyıla dair birçok dil verisini eserinde doğrudan ya da dolaylı olarak kaleme almıştır. İlgili yüzyılın Türkçe dışındaki dilleri ve Türkçenin lehçeleriyle ağızları konusunda dönemini aydınlatacak veriler sunmuştur. Seyyah tarafından kaleme alınan dil verilerinin dil, lehçe ve ağız verileri olarak tasnifiyle birlikte Türkçeye dair verdiği bilgilerin "fonetik, morfolojik, sentaktik, leksik ve semantik" olarak da değerlendirilebileceği açıktır. Evliyâ Çelebi, verdiği sözcük listeleri ile doğrudan leksik; liste içinde yer alan cümlelerle fonetik, morfolojik ve sentaktik; bütüncül bir bakışla da semantik verileri vermektedir. Bu bilgiler günümüzde yapılmış, yapılan ve yapılacak olan lehçe ve ağız çalışmalarını da ilgilendirmektedir. Yapılmış lehçe ve ağız çalışmalarıyla Seyâhatnâme'nin barındırdığı bilgilerin bugünkü bilgilerle karşılaştırması yapılarak değerlendirmeler yapılabilir. Bununla birlikte yapılmakta olan ve yapılacak çalışmalar da bu bağlamda Seyahatnâme'yi bir referans eser olarak ele alabilir. Böylece Seyahatnâme'nin sunduğu dil verileriyle dil, lehçe ve ağız konusunda dil haritalandırması yapılabilir. Bunlar Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin alelade bir gezi anlatısı olmadığının göstergesi olduğu gibi farklı disiplinlerin Seyahatnâme'ye başvurması gerektiğinin de bir işaretidir.

KAYNAKÇA

AKALIN, Ş. H. (2013). *Seyyâh-ı Âlem Evliyâ Çelebi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AYNUR, H. (2011). "Evliya Çelebi'nin Yazılı Kaynakları Üzerine". *Doğumunun 400. Yılında Evliyâ Çelebi*. (ed. Nuran Tezcan-Semih Tezcan). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: 382-386.

BİLAL, Z. (2015). *Erbil Türkmen Ağzı*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

DANKOFF, R. (1991). *An Evliya Çelebi Glossary. Unusual, Dialectal and Foreign Words in the Seyahatname.* Harvard: Yakın Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü.

DANKOFF, R. (2008). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*. (Katkılarla İngilizceden çev. Semih Tezcan). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

DANKOFF, R. (2010). *Seyyâh-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*. (çev. Müfit Günay). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

DEVELİ, H. (2011). "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'nin Verilerine Göre 17. Yüzyıl Yunanistan'ında Dilsel Dağılım". *Evliyâ Çelebi Konuşmaları/Yazılar*. (hzl. Sabri Koz). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları: 160-170.

Derleme Sözlüğü (1993). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları. (DS)

DUMAN, M. (1995). "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nin Türkçe Açısından Önemi". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*: XLIII: 153-178.

EREN, H. (1975). "Evliya Çelebi ve Anadolu Ağızları". *I. Türk Dili Bilimsel Kurultayında Sunulan Bildiriler* (27-29 Eylül 1972). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 113-119.

GÜLSEVİN, G. (2012). "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde İki Dillilerin Türkçeleri Üzerine". *Turkish Studies* . VII/4: 99-110.

HALASİ-KUN, T. (2015). "Dilbilimci Olarak Evliyâ Çelebi". (çev. Erkan HİRİK). *Turkish Studies.* X/8: 1355-1364.

KAHRAMAN, S. A. (2013). *İlk Savaş Muhabirimiz Evliyâ Çelebi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).

KARAHAN, L. (1996). *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KARTALLIOĞLU, Y. (2017). *Osmanlı Konuşma Dili*. İstanbul: Kesit Yayınları.

KOÇ, A. (2016). "Evliya Çelebi'ye Göre Balkanlar'da Diller". *Balkanlarda Türk Dili*. Burdur: Osmanlı Mirası ve Türk Kültürünü Araştırma Derneği Yayınları: 53-52.

ÖNER, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

SALEH, M. H. A. (2022). *Musul/Reşidiye Ağzı (Şekil Bilgisi).* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

SARICA, B. (2006). *Van Gölü Çevresi ve Ağızları Sözlüğü*. Ankara: Atlas Yayınları.

SARICA, B. (2009). "Evliya Çelebi'ye Göre Van Gölü Çevresinde Türkler ve Türkçe". *TDAD* 40: 37-45.

SOLMAZ, M. (2013). "Evliya Çelebi Seyahatnamesindeki Bolu ve Dörtdivan Ağzına Özgü Sözler Üzerine". *Turkish Studies*. VIII/9: 2229-2242.

ÇELİK ŞAVK, Ü. (2011). *Sorularla Evliyâ Çelebi, İnsanlık Tarihine Yön Veren 20 Kişiden Biri*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Basımevi.

TAN, N. (1974). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Folklorik Dizin Denemesi*. Ankara: Nüve Matbaası.

TEKCAN, M. (2005). "Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesinde Diller ve Türk Lehçeleri". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 27: 67-75.

TEZCAN, N. (2009). "Seyahatname". *TDV İslam Ansiklopedisi*. XXXVII: 16-19.

TULUM, M. (2011). *XVII. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Seyahatnâme can teach us a lot about the 17th century. It is a treasure trove of important information for different discipline: geography, history, sociology, gastronomy, linguistics, political science, and architecture, among others. In addition to all these, it would not be wrong to state that Seyahatnâme is also very important for language. It is also possible to say that it is an excellent example of properties of 17th-century Turkish. Evliyâ's language sensitivity is clear across the whole book. Contrary to trends of the era, he plays with language, attribute new meanings to words, and sometimes even derives new words. This is proof that he pays attention to linguistic features. Evliyâ Çelebi determines the features of the language he uses while describing the features of the places he has travelled. For example, he refers to "iki köprü" [two bridge(s)] in Turkish as "iki köprüler" with the plurality suffix, or the use of non-Turkish plurality suffixes such as -an, -at and -in to Turkish words.

Evliyâ tries not to spoil the originality of the events he narrates. For instance, he attempted to convey the speech of a person who stutters, the sound of a cat, and the sound of a person calling a pigeon as it is – as he would have heard them. He was concerned with reflecting and showing everything he experienced, saw, heard and learnt with photographic fidelity and clarity. His attitude led to the emergence of unique Turkish usage. There are many examples of spoken language in the book, folk idioms, and an intellectual register – all of which offer us clues about Turkish's phonetic characteristics at the time.

The Seyahatnâme, which has a phonetic value as Evliyâ Çelebi writes the words such as street sellers' voices, cats' voices, birds' voices, the pronunciation of the words of the region he travelled, etc. as he heard them, is important in terms of showing the view of the era on words with the examples of folk etymology given. The book, which also contains dictionary material by giving the meanings and Turkish equivalents of some words, reflects the dialectal characteristics of the period, especially in terms of giving information about the regional speech of the people Evliyâ Çelebi encountered in the places he travelled.

Seyahatnâme, likewise, is a linguistic atlas of Turkish dialects, other Turkic languages, and notes about thirty other languages from other family, including (to list a few): Abkhaz, German, Arabic, Albanian, Bosnian, Circassian, Armenian, Persian, Georgian, Abyssinian, Croatian, Spanish, Italian, Kurdish, Laz, Hungarian, Mingrelian, Polish, Romanian, Russian, Serbian, Yiddish/Ladino, and Greek.

Although Evliyâ Çelebi sometimes did not give direct information about the languages of the places he visited, he gave the conversations he had with locals, thereby documenting the world's linguistic landscape of the that took place in these regions while

narrating the events he witnessed. Thus, he transmitted data that would contribute to the linguistic documentation of the period. To create language, dialect and local dialect maps from that, one must carefully piece together using that data, which is scattered in fragments over ten volumes. The philological data in Seyahatnâme can be divided into three main categories: languages other than Turkish, dialects of Turkish and Anatolian-Rumelian dialects. We can break that down into even further sub-categories:

- Data on given languages and analysis thereof
- Evliyâ Çelebi's language use and the comparison of that with Turkish in other books from the same period
- Turkish phonetic, morphological, and lexical information of the period
- Phonetic, morphological, lexical, syntactic, and semantic information about Turkic dialects
- Phonetic, morphological, lexical, syntactic, and semantic information about Anatolian-Rumelian Turkish dialects
- Etymological information

When all these are evaluated, it is seen that Seyahatnâme should be analysed in detail under three main headings:

- Languages other than Turkish
- Turkish dialects with direct/indirect information
- Anatolian-Rumelian dialects with direct/indirect information

Evliyâ Çelebi presents us with a wealth of direct and indirect information about languages and, dialect and local dialect of the places he visited during the 17th century, making it a gold mine for linguistics research, and the subject of this particular study. Evliyâ wrote many linguistic data about the 17th century directly or indirectly in his Seyahatnâme. He provided linguistic data on languages other than Turkish and dialects and local dialects of Turkish in this century. The linguistic data written by the Evliyâ can be divided into three categories: language, dialect and local (Anatolian-Rumelian) dialect data. Evliyâ's data on Turkish can be evaluated as "phonetic, morphological, syntactic, lexical and semantic". Evliyâ Çelebi provides direct lexical data with the word lists; phonetic, morphological and syntactic data with the sentences in the list; and semantic data with a holistic view. This information is also relevant to dialect studies past, present, and future by comparing information between the Seyâhatnâme and present data. In this study, attention was drawn to the language, dialect and local dialect data in Seyahatnâme and general evaluations were made about them. Our preliminary conclusions reveal that the information needs to be analysed for grammar and syntax.